

25 ons lingua naziunala : referat salvà a la radunanza generala da la Società retorumantscha (SRR) dals 22 mai 1963 a l'hotel Freieck a Cuaira

Autor(en): **Pult, Jon**

Objekttyp: **Article**

Zeitschrift: **Annalas da la Societad Retorumantscha**

Band (Jahr): **77 (1964)**

PDF erstellt am: **20.09.2024**

Persistenter Link: <https://doi.org/10.5169/seals-226710>

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Inhalten der Zeitschriften. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern.

Die auf der Plattform e-periodica veröffentlichten Dokumente stehen für nicht-kommerzielle Zwecke in Lehre und Forschung sowie für die private Nutzung frei zur Verfügung. Einzelne Dateien oder Ausdrucke aus diesem Angebot können zusammen mit diesen Nutzungsbedingungen und den korrekten Herkunftsbezeichnungen weitergegeben werden.

Das Veröffentlichen von Bildern in Print- und Online-Publikationen ist nur mit vorheriger Genehmigung der Rechteinhaber erlaubt. Die systematische Speicherung von Teilen des elektronischen Angebots auf anderen Servern bedarf ebenfalls des schriftlichen Einverständnisses der Rechteinhaber.

Haftungsausschluss

Alle Angaben erfolgen ohne Gewähr für Vollständigkeit oder Richtigkeit. Es wird keine Haftung übernommen für Schäden durch die Verwendung von Informationen aus diesem Online-Angebot oder durch das Fehlen von Informationen. Dies gilt auch für Inhalte Dritter, die über dieses Angebot zugänglich sind.

Nicholas Gansert

25 ons lingua naziunala

Referat salvà
a la radunanza generala da la Società retorumantscha (SRR)
dals 22 mai 1963 a l'hotel Freieck a Cuoirà

da Jon Pult

Avant 100 ons han ün pêr homens per la prûma jada provà da fundar üna società be per amur dal rumantsch.¹ L'impraisma d'eira datta. Mo la lavur nu giaiva inavant. I s'ha stuvü nizzar amo duos jadas il toc dal fain, fin cha la manadüra da la SRR s'ha missa in viadi. Eir scha la via deira brav crappusa, la chargia nun ha fat cupichas. Id ais i inavant sainza interrupziuns. OTRAS manadüras sun gnüdas pro, e la charrada rumantscha ais rivada davo 75 ons culla plü bella dschelpcha, l'arcugnuschtscha dal rumantsch sco lingua naziunala da la Svizra.

Hoz festagiaina il 25avel on da quella dschelpcha! Las gazettas rumantschas, grischunas e svizras han dedichà bliers e buns artichels al giubileum da 25 ons, ed als 24 favrer ha gnü lö ün act commemorativ al teater da Cuoirà. A quel di festal, arrandschà da la Lia Rumantscha, ans han undrats cun lur allocuziuns il cusglier federal dr. H. P. Tschudi ed il president da nos Pitschen Cussagl dr. G. Willi. Il parsura da la LR, dr. Steivan Loringett, ha dat il bivgnaint. Üna simpatica nota da fradglianza grischuna han portà ils plets dals rapreschantants dal Grischun talian, don R. Boldini, e dals Gualsers in nos chantun, prof. H. Plattner. La festa ais gnüda imbellida dals cors rumantschs da Cuoirà e curunada da la rapreschantaziun dal «Triarch» da Tista Murk, dond uschè üna bella perdüttanza da nos 1270 rivan pro nus ils prüms Gualsers da schlatta e lingua fulastera.

¹ Vair R. O. Tönjachen, La fundaziun, ils fundatuors e l'istorgia da la Società retorumantscha (Annalas 51, p. 1—19).

chant e da nos teater. In quella sala plaina, stachida da Rumantschs e d'amis da nossa favella, gnüts nanpro da las valladas grischunas e sü da la Svizra bassa, as pudaiva bod sentir a batter il cour rumantsch da plaschair, commoziun ed ingrazchamaint.

Eu nu poss revgnir als blers impissamaints chi sun stats express quel di, aint illa pressa ed al radio da persunas cumpetentas, eu nu vuless «rumagliar» quai cha oters han dit. Mo eu stögl tuottüna accentuar in quaist savuogl cha la SRR sco prüma, plü veglia organisaziun rumantscha ha tuot motiv da s'algordar eir ella cun plaschair dal fat important. Ella commemorarà l'anniversari dedichond il prossem tom da las Annalas als 25 ons quarta lingua naziunala. Eu vögl provar quaista saira d'algordar a la materia, da passar revista e metter ün pêr accents chi'm paran d'esser da muntada.

Vairamaing nu sun eu ün ami da giubileums. I vain, pustüt in Svizra, giubilà, festagià e commemorà a tanfun. Festunas e festettas, sbragialeras e plü quietas, as sieuan üna davu l'otra, da tuottas imaginablas qualitats. Mo nossa commemoraziun ha üna taimpra speciala. Ella nun ais be festa, dimpersè ün act da memorgia chi oblaja, ün dovair d'ingrazchamaint. Nus füssan stats ingrats da passar suot silenzi quai cha'l pövel svizzer ans ha accordà acceptond il rumantsch sco quarta lingua naziunala. La votumaziun dal 1938 ais ün dals gronds terms aint ill' istorgia dal rumantsch.

Eu vögl dar svelto ün tschüt aint ill' istorgia e trar adimaint ün pêr da quels terms decisivs. L'on 15 a. Cr. conquistan Drusus e Tiberius la Rezia e la suottamettan a l'imperi roman. Cun quella data cumainza la romanisaziun da nos pajais, e d'ürant ils prüms tschientiners as fuorma la lingua retorumantscha. L'on 537 vain la Rezia suot ils Francs e colliada cun ün imperi dal nord da las Alps, cussalvond però üna tscherta indipendenza tras il stadi ovais-chil da Cuaira, fin a Carl il Grond, chi introdua la constituziun da cuntadis e riva las portas a la penetraziun tudais-cha alemana, pustüt tras signuradis e famiglias feudalas. L'on 843 vain l'ovais-chia da Cuaira colliada a l'ovais-chia metropolitana da Magunzia (Mainz), e tras quai vain eir la baselgia drizzada vers il muond tudais-ch, eir scha l'archiovais-ch Rhabanus Maurus decretescha cha'ls preirs dessan s'inservir da la lingua dal pövel, in nos cas il rumantsch. Intuorn il Els piglian dmura immez la Rumantschia, mantgnond però lur ferma particularità fin in noss dis. Lura rivaina a la fuormaziun d'ün agen

stadi grischun in diversas etappas: 1367 radunanza dals homens da l'ovais-chia a Zernez cunter las aspiraziuns da la Chasa Habsburg e naschentscha da la «Lia da la Chadè». 1424 fundaziun da la «Lia Grischa» a Trun. 1436 saramaint da la «Lia da las desch drettüras» a Tavo. Vers 1470 as reunischan las Trais Lias, i vain dit a Vazerol, e l'on 1499 frankeschan ellas l'indipendenza dal giuven stadi grischun culla victoria da Chalavaina. Ils ultims pleds da Banadetg Fontana ferì a mort clingian inavant sco prüma perdüta da nossa lingua tschantschada. «Hei frais-chamaing, meis mats!...» Cuort davo sieua la conquista da la Vuclina, chi dà andit l'on 1527 a nossa prüma ouvra litterara, la «Chanzun da la guerra dal chastè da Müsch» da Gian Travers.

Intanta penetrescha la Refuormaziun in diversas valladas, e quella fa nascher ils prüms cudeschs rumantschs: 1552 la «Fuorma» e 1560 il «Nouv Testamaint» da Giachem Bifrun, chi metta la fundamainta a la lingua scritta ed a la litteratura rumantscha da var 5 000 publicaziuns fin hoz. Davo Bifrun, chi scriva in puter, sieua la prüma ouvra valladra (1562) ils «Psalms» da Duri Champel, la prüma ouvra sutsilvana (1601) il «Catechissem» da Daniel Bonifaci e la prüma ouvra sursilvana (1611) «Il ver sulaz da pievel giuven» da Stiafen Gabriel. Il medem on cumpara il «Cuort Mussament» dal pader chapütschin talian Gion Antoni Calvenzan. Il cumanzamaint ais fat. I sieuan tschientiners dad ouvras religiusas protestantas e catholicas. Dürant duos seculs la Rumantschia resta bod intacta.

L'on 1803 dvainta our dal stadi independent da las Trais Lias il Chantun Grischun da la Confederaziun svizra. Cun quai as drivan las portas plü grondas vers ils confederats da lingua tudaischa. Nus entrain aint ill' epoca dal trafic, da la migraziun interna ed externa, da l'industrialisaziun e dal turissem chi s'augmainta vieplü fin in noss dis. A pêr da quaist svilup il rumantsch vain chatschà inavo e tschessa ad ün tschessar. Dürant cha la mêra part da nos pövel para da laschar cuorrer il destin sainza as dostar per l'aigna lingua e cultura, per part nun as rendond gnanca bler quint che chi giaiva a perder, per part as rasegnond a las forzas dal temp, s'annunzchan las prümas vuschs chi muossan via sülla custavla ierta, admonischan, incurascheschan da restar fidels a la mamma rumantscha. I naschan ün movimaint ed üna litteratura da defaisa.

I füss interessant da stüdgjar üna jada a fuond nossa litteratura suot

l'aspet da la defaisa.² Ingio clingian las prümas vuschs in favur da nossa lingua? Cura prüischan ils prüms dschermuogls d'üna dostanza? Quals sun ils prüms chi han dozà la bandera pel rumantsch? Üna tscherta affecziun per l'aigna lingua as sainta tanter las lingias fingià pro Bifrun, Champel ed oters autuors vegls, pustüt aint ils preams da lur cudeschs. Eu m'impais p. ex. a quels pronomes possessivs affectivs «ilg nos languaick», «ilg nos plêd», «noas rumauntsch», als plets da Gallicius «lg noass languack, chi vain tgnüd groasser, haa eir la sia gratzg' èd amur, uschè bain schkoa eir qual auter», a la constataziun da Champel davart «lg d'Suott Puunt Auta, ilg qual saia ad eaus plü in amm, plü chioendsch è leiv dad imprendder». «Plü in amm» voul dir plü char, plü dastrusch, plü prüvâ. Qua s'annunzcha fingià la «chara» lingua da la mamma. Champel registrescha eir in sia descripziun topografica da la Rezia cun ün tschert plaschair, vulesse eu dir, ingio chi vain dapertuot amo tschantschà rumantsch. Mo nus nu das-chain ans laschar surmanar da nos möd da sentir e leger oura chosas cha nus vulessan dudir. Nus nu das-chain invlidar cha Bifrun, Champel e tants oters nu scrivaivan per amur dal rumantsch, mo per amur da lur cretta.

Pür davo il temp dal sclerimaint e cul prüir da la romantica chattaina fastizis d'ün interess pel rumantsch sco tal, p. ex. pro Gisep de Planta, bibliotecar dal British Museum a Londra, chi publichescha l'on 1775 seis tractat anglais davart nossa lingua. Pader Placi a Spescha s'ha sfadià lönch avant oters, fingià intuorn 1800, per lingua e cultura. El discuorra dafatta d'üna «naziun» rumantscha. A pêr cun el sta ravarenda Mattli Conrad, l'autur d'üna grammatica e d'ün dicziunari rumantsch-tudais-ch e tudais-ch-rumantsch. Il bavun ais avert. I sieuan oters perscrutaders, animatuors e cumbattants pel rumantsch, sün divers chomps. Pensain a la lavur dals ramassaders e filologs (p. ex. a Caspar Decurtins cun sia monumentala Crestomazia ed a Robert de Planta fin Ramun Vieli ed ils linguists dad hoz), a l'admoniziun dals poets (da Giachen Caspar Muoth fin Gian Fontana e Pader Alexander Lozza, da Conradin de Flugli fin Peider Linsel ed ils scriptuors da noss dis), al schlantsch dals cumponists e chanta-duors (da Hans Erni fin Gion Battesta Sialm e Tumasch Dolf, dad Otto

² Vair R. H. Billigmeier, *Aspects of the cultural history of the Romansh people of Switzerland 1850—1950* (Diss. Stanford California). — Vair A. Baur, *Wo steht das Rätoromanische heute?* (Jahrbuch der Eidgenössischen Räte 1955).

Barblan fin Robert Cantieni ed Armon Cantieni e Peider Champel). Pensain eir a l'actività dals magisters ed a la lingiada da cudeschs da scoula (dal «Magister amiaivel» dad Andrea Rosius a Porta fin als plü novs). Pensain eir als redactuors da gazettas, chalenders, revistas e publicaziuns in serias. L'on 1857 vain oura il prüm numer da la Gasetta Romontscha e dal Fögl d'Engiadina, plü tard Fögl Ladin, las duos gazettas chi cumparan sainza interrupziun daspö 106 ons. Ed ans impissain eir als homens chi han clomà insembel a quels da buna voluntà ed han fundà e manà las societats. L'on 1886 vain fundada la SRR suot il parsuradi da Gion Antoni Bühler, davo cha las duos prümas tentativas dal 1863 e 1870 nun avettan success da dürada. Daspö la fundaziun da la SRR cumparan las Annalas, quels 76 toms da medem format chi sun gnüts oura on per on sainza interrupziun tras las duos guerras mundialas e chi cuntegnan üna bella part da las prestaziuns litteraras, linguisticas, istoricas, folcloristicas, üna buna part eir dals plaschairs e dals pissers dal movimaint rumantsch. Las Annalas, cun tuot ils rapports e cumgiats dals prominents chi ans han bandunats, fuorman eir üna preziosa cronica. 1904 tschainta Robert de Planta la fundamainta per la plü gronda ouvra nossa, il Dicziunari rumantsch grischun da la SRR.

Davo la naschentscha da las societats regionalas, in Surselva la «Romania» (1896) ed in Engiadina l'«Uniun dals Grischs» (1904), vain our da Val Schons l'iniziativa da fuormar üna «lia» da tuot las societats. Aint illa Gazetta Grischuna cumparan las «Vuschs da Cassandra» da Giachen Conrad, chi referischa lura davart «Il mantenimaint dil lungatg retorumantsch» ad üna radunanza cumünaivla da las societats rumantschas a la Crusch Alba a Tusan suot la bachetta dal parsura da la SRR, Andrea Vital. L'on 1919 vain fundada al Stambuoch a Cuaira la «Lia Rumantscha» (LR) ed il parsuradi affidà a Giachen Conrad. Il «renaschimaint» rumantsch ais rivà ad ün term cun muossavia: Unir las forzas, lavurar per l'intera Rumantschia, eir praticamaing, cun red e sistem, cun ün secretariat a Cuaira. Bainbod s'affilieschan a la LR las novas societats regionalas l'«Uniun Rumantscha da Turi» (1920), la «Renania» (1921), l'«Uniung Rumantscha da Surmeir» (1922). La LR tschercha da's procurar ils mezs per realisar seis grond program, ouravant tuot ils dicziunaris tudais-chs-rumantschs. Per avoir plü ferm sustegn aint il greiv cumbat cunter l'intudais-chamaint progressiv as fa valair vieplü il giavüsich

cha'l rumantsch vegna recugnuschü da la Confederaziun sco lingua naziunala e francà aint illa costituziun federala. Fingjà aint il referat da Conrad a Tusan, chi ha manà a la fundaziun da la LR, chattaina il postulat da «petiziunar cha'l rumantsch vegna recugnuschü sco linguach uffical in Svizra sper il tudais-ch, talian e frances». Pacs dis avant d'eira cumparü aint illa Gazetta Grischuna ün artichel segnà da J. R. (Jules Robbi?) chi, as referind a las «Vuschs da Cassandra» racumanda a la radunanza da Tusan . . . «dass die Versammlung mit allen Mitteln für die Ergänzung des Art. 116 der Bundesverfassung eintritt. Dieser unvollkommene Artikel heisst: 'Die drei Hauptsprachen der Schweiz, die deutsche, französische, italienische, sind Nationalsprachen des Bundes'. Um unsere (romanische) Sprache auf eine berechtigte Höhe zu bringen, ist es absolut nötig, dass auch sie gesetzlich anerkannt wird». Il scrivant da quaist artichel pensaiva ad üna iniziativa dal pövel e nu dubitaiva da rablar insembel dalunga las suottascripziuns necessarias.

Mo ils prüms ons la LR nu riva da realisar quaist propöst. Ella ha bleras incumbenzas, percenter be pacs mezs (10 000 frs. subvenziun avaiva ella obtgnü da la Confederaziun) e cun la lavur as prunan eir ils pissers (ans impissain be al cumbat per l'ortografia in Engiadina!). Pür 1931 ed ils ons seguaints as fa dudir Otto Gieré aint il «Sain Pitschen» da la «Ladinia», a la LR chi piglia in seguit üna resoluziun, aint il «Schweizer Spiegel» ed utrò. El prouva d'inflommar pustüt ils students per il böt da la 4. lingua naziunala. 1934 as radunan a Razèn ils students da l'intera Rumantschia e bannischian, davo ün discuors da Pieder Tuor, üna resoluziun. I s'ha tgnü per bön da renunzchar a la pretaisa difficilmaing realisabla da recuognoscher nossa tschantscha sco lingua «ufficiala» (Amtssprache), sco ch'ella ais o vess dad esser in Grischun. I s'ha cuntantà dal postulat sco lingua «naziunala» (Nationalsprache). Il medem on 1934 Sep Modest Nay, deputà da la Cadi, fa la ruotta aint il Grond Cussagl a Cuaira. Davo üna discussiun, ingio chi resuna il tudais-ch, rumantsch e talian, vain la moziun Nay declarada da relevanza, e tuot il Cussagl as doza da las plazzas. L'on davo inoltrescha la LR üna petiziun al Pitschen Cussagl. La Regenza grischuna as drizza al Cussagl federal e manzuna in sia motivaziun eir las tentativas politicas davart l'ester da considerar il rumantsch be sco ün dialect lombard. Il cusglier naziunal Sep Condrau fa üna interpellaziun al Cus-

sagl naziunal. Nus avain la furtüna cha'l cusglier federal Philipp Etter piglia viva part vi da nos postulat ed elavurescha (cul agüd da Fritz Vital, secretari dal departamaint da l'intern) ün stupend mes-sagi a las Chombras federalas, suottascrit dal president da la Confe-deraziun Giuseppe Motta. Quaist messaggi³ propuona la revisiun da l'artichel 116 da la Constituziun federala in seguaint möd: «Il tu-dais-ch, frances, talian e rumantsch sun las linguas naziunalas da la Svizra. Sco linguas ufficialas da la Confederaziun vegnan decleradas il tudais-ch, frances e talian». In plü sto gnir fat üna müdada be re-dacziunala pro l'artichel 107 in quel sen cha pro las tschernas dals güdischs federals dessan gnir resguardadas las 3 linguas «ufficialas» e na «naziunalas». Siond chi's tratta d'üna revisiun da la Constitu-ziun federala sto ella gnir sancziunada dal pövel svizzer tras üna vo-taziun. Quai dumonda ün sclerimaint a l'ingronda da tuot ils con-federats davart üna chosa cha'ls blers cugnuschaivan apaina da nom, davart la Rumantschia cun sia structura cumplichada. Cun tala mera fuorma il cusglier guvernativ Robert Ganzoni, parsura da la SRR, ün comitè chi piglia contact culla pressa da tuot il pajais, culs circuls politics e culturals, p. ex. culla Nouva Società Elvetica, presidiada da dr. Zschokke ed ingio cha homens sco Edgar Piguet-Lansel sviluppan üna gronda actività. I's constituishan comitès «Pro quarta lingua» cun dr. Cagianut a Turi, dr. Ludwig a Basilea, ün comitè d'onur grischun cun dr. Luigi Albrecht a la testa. I sieuan artichels, referats, discus-siuns, emissiuns al radio, manifestaziuns popularas, concerts da cors e. u. i. E quant chi'd ais gnü lavurà davo las culissas, al secretariat da la LR affidà ad Andrea Schorta! Davo hca la cumischiun parla-mentara ha visità il Grischun e cha'l postulat ais gnü trattà illas chombras federalas, cun votums in tuottas quatter linguas in ün' atmos-fera solenna da gronda incletta e simpatia, s'approhma il di decisiv. Als

³ Il messaggi (tradüt da Peider Lansel e publichà illas Annalas 52, p. 23—63) cun-tegna indicaziuns istoricas davart il resguard da las linguas illa Confederaziun: Davo la fusiun dal Grischun culla Svizra illa Republica Elvetica ils commissaris da la regenza elvetica invidan il guvern retic provisorio da far tradüer lur procla-maziuns in rumantsch e talian. La Constituziun da la Mediazion nu cuntegna ingünas disposiziuns sur las linguas da stadi da la Confederaziun. Il medem vala pels sbözs d'üna constituziun federala dals ons 1832 e 1833. Sün proposta da la delegaziun dal chantun Vad accepta la dieta, davo üna tscherta indecisiun, un-animamaing la formulaziun da la constituziun federala dal 1848 «Die drei Hauptsprachen der Schweiz ... sind Nationalsprachen des Bundes», formulaziun chi passa sainza müdadas eir aint illa constituziun dal 1874. Il pled «Haupt-sprachen demuossa chi deira almain gnü pensà al rumantsch!

20 favrer 1938 vain clomà mincha Svizzer a dir cun schi o na sch'el voul acceptar la müdada illa Constituziun e recugnuscher il rumantsch sco 4. lingua naziunala. Il resultat da la votaziun ais stat unic ill' istorgia dals plebiscits federals, üna differenza da schi e na sco chi nu's vaiva mai dudi.

574 991 vuschs da schi cunter be 52 827 vuschs da na, ün evenimaint chi ha fat impressiun *in ed our pajais*.

I'm saja permiss üna pitschna reminiscenza da quel di. Eu deira student a Turi. Meis cumpogns ed eu eiran persvas cha'l pövel svizzer dschess da schi, mo tuottüna sentiva eu üna tscherta tensiun. Votaziuns pon far malas surpraisas. Co sarà la pertschientuala dals schis e nas, co sarà il resultat dals chantuns, impustüt quel dal Grischun, da noss singuls cumüns? Sün üna gronda tabla a la plazza «Central» a Turi as vezzaiva a cumparair ils resultats dals chantuns, e mera! . . . ün plü bel co tschel, perfin quel dal Grischun, ingio chi's pudaiva avair üna tscherta temma dad invilgias e malscuidentschas. Il di davu guardet eu cun arsaja las gazettas. Be Cuaira avaiva ün numer relativmaing ot da nas (528 vuschs), mo amo adüna bundant 5 jadas daplü schis co nas. Il plü bel resultat pervgnit giò dal Surset, ingio cha l'intera vallada sainza üna macla naira vuschet da schi. In Grischun deira stat üna dumengia da pumpa, ün di d'inviern da tuotta splendor. La saira, cur cha'ls resultats gnittan cuntschaints sunettan in plüs cumüns ils sains. Il relatader da la Gazette Grischuna scrivet: «Aus überströmendem Gefühl hat Schuls die Glocken geläutet, und geläutet hat es auch still und tief in der Brust aller Rätoromanen, die ihre Muttersprache und ihre Heimat lieben». I's pudess citar passagis interessants our da la blerüra d'artichels cumparüts avant e davu la votaziun fin a l'artichel commemorativ scrit davu 25 ons illa «Neue Zürcher Zeitung» da cusglier federal Etter chi disch: «Es ging um etwas ganz Wesentliches. Um nichts weniger nämlich als um die Verteidigung des schweizerischen Staatsgedankens! Ja, sagen wir es heute frei und offen: um die Verteidigung des schweiz. Staates schlechthin!»⁴

⁴ Un Gualser oriund da Stussavgia e germanist a l'università da Berna, Paul Zinsli, conclüda seis artichel «Vom Werdegang der viersprachigen Schweiz», pubblicà in «Pro» nr. 12 (1963) culs plets: «Die Schweiz besteht allein im vierfachen Zusammenklang der Sprachen und mit dem Schutz ihres Eigenlebens. In dieser Vielfalt liegt ein grosser Teil ihres Reichtums, liegt ihre europäische Bedeutung und sogar eine erprobte Sicherheit gegenüber den Machtansprüchen der sprachverwandten Nationalstaaten!»

Schi, la votaziun ha gnü ün'importanza svizra ed ün caracter demonstrativ surour ils cunfins svizzers, quai cha la generaziun giuvna ha forsa stainta da crajer. Quella jada as sentiva la Germania da Hitler clomada ad unir tuot ils pövels germanais suot la bandera dal «Hakenkreuz». Ils naziunalsocialists cun agüd da singuls aderents in nos pajais provaivan da persvader ils 3 000 000 Svizzers tudais-chs ch'els vairamaing stessan tuornar inavo i'l imperi germanais, dal qual els s'avaivan stachats davo la guerra svabaisa l'on 1499. Da tschella vart da las Alps pretendaiavan ils irredentists e faschists talians cha'l nouv imperi roman, fundà da Mussolini, haja il dret sün las parts da la Svizra taliana e rumantscha, sa cha'l rumantsch nu saja üna lingua independenta, dimpersè be ün dialect lombard. In quaista situaziun imnatschanta per l'existenza da nos stadi s'ha il pövel svizzer algordà da la fundamainta da la Confederaziun: ün stadi chi rinserra differents naziunalitats, ün stadi surnaziunal, ingio cha mincha minorità, eir üna lingua tschantschada be dad 1 % da la populaziun ha seis dret da viver e dess gnir sustgnüda. Hitler e Mussolini, quels traplaiavan suot e stendschantaivan tuot quai chi nu serviva a la forza dal stadi unitari, tuotta libertà persunala, da pressa, da religiun e da lingua. Güsta 8 dis avant la votaziun dals 20 favrer vaiva Hitler salvà ün da seis discuors plain vanagloria ed imnatschas, ün da quels discuors chi consquassaivan il muond e chi han segnà la via a la de-sastrusa guerra chi prorumpet l'on davo. Il pövel svizzer, in mez quella agitaziun politica, quell'atmosfera chargiada, ha dat la risposta svizra a las attachas da dadour aint, i's das-cha bain dir «attachas», schi s'impaissa a la pressiun dals nazis ed a las champestas faschistas culla mera d'incorporar il territori rumantsch a l'Italia da Mussolini.⁵ In fuond ans han quels agitaduors fat ün bun servezzan e drivi ils ögls eir a quels chi daivan paca bada a la chosa rumantscha. La situaziun critica da la Svizra ais statta favuraivla per

⁵ Sco exaimpels da la svarguognusa propaganda da quella vart existan bainquants documaints, artichels, pamflets, fögls volants e. u. i. Ün da quels, intitulà «Peider Linsel, quinta lingua nazionale svizzera» fa schnöss da la 4. lingua e da nos poet cumbattant, muossond ch'el giaja sia via as dozond sves ad üna 5. lingua svizra. A Milan cumparaiva d'ürant plüs ans perfin üna revista trimestriala «Raetia» chi registraiva e commentaiva in seis möd ils fats rumantschs. Ils circuls irredentists nun han neir spargnà raps e fadia per dar oura ün dicziunari engiadinais-talian da bod 400 paginas cun ortografia talianisanta, redigi da Marina Metalaga ed Enzo Vialardi.

la votaziun ed ha dozà nos postulat our da las muntognas grischunas ad üna demonstraziun naziunala.

Eu stögl festinar a muossar che früts cha la votaziun ans ha portà d'ürant ils 25 ons scuors daspö 1938. Ha l'arcugnuschtscha dal rumantsch sco lingua naziunala, mo bricha ufficiala, propi gnü l'effet chi's speraiva? Qualchün ha pretais davopro cha nus hajan surgni üna bella curuna da chartun! Id ais impussibel da dir concretamaing quant cha nus avain da savair grà a l'adozamaint dal rumantsch a lingua naziunala. Mo i nun ais ingün dubi cha üna buna part da la prestaziun rumantscha nu vess pudü gnir realisada, scha nus nu vessan gnü l'agüd moral e finanziaal da la Confederaziun bler plü grond davo co avant 1938. Provain da registrar ils fats, las prestaziuns, ils progress da 1938 fin hoz, pigliond ils 5 chavazzins: A. finanzas; B. dret; C. scienza; D. litteratura; E. acziuns.

A. *Finanzas*⁶. Cumanzain culla chosa plü palpabla, las finanzas, sainza las qualas il bler nu vess pudü gnir realisà. Schabain cha fingià avant 1938 fluivan subvenziuns da la Confederaziun per intents rumantschs, per la Crestomazia Decurtins 32 000, a la SRR 148 000, a la LR 168 000, per traducziuns da ledschas e per las scoulas primaras, schi as drivan daspö 1938 las funtanas plü grondas e plü sgüras. La somma cha la LR s'ha procurada da la Confederaziun daspö 1938 s'amunta a 1 070 000 francs. In plü esa d'agiundscher la contribuziun federala chi va directamaing al Chantun Grischun per la defaisa dal talian e rumantsch. A bön da la Rumantschia van 10 000 l'on. Quaista subvenziun cuorra daspö 1942 e s'amunta uossa a 220 000 francs. Plünavant esa da dir cha la Confederaziun ha augmentà 1953 l'import al chantun per mincha scolar rumantsch sün 30 francs l'on. E la SRR retira uossa üna subvenziun annuala da 60 000 francs. Sper quaistas prestaziuns federalas, cha nus nun avessan mai obtgnü in tala masüra sainza la 4. lingua naziunala, vegnan amo las subvenziuns dal chantun chi s'han eir adampchadas in proporziun cun quellas da la Confederaziun, na sainza difficultats! Nus nun avain invlidà il Chalandamarz 1959, quel di nair cha'l pövel grischun, cun üna magiuranza da pacas vuschs, nun ha acceptà l'aug-

⁶ Eu registresch quia in francs arrondits a 1000 las sommas totalas sco ch'eu n'ha pudü eruir, sainza pudair surtout garanziaia cumplaina. Quaistas cifras sulettas pudessan gnir malinclettas da quels chi nu cugnuoschan bain la materia e nu sun adattadas per la publicaziun utrò.

maint giavüschà da la LR e tras quai periclità l'augmaint federal. Per furtüna s'haja pudü, cun alch müdadas internas da la LR, remediar quel fiasco fingià l'on davo cun üna sveltezza sorprendenta pel Grischun. — Sper las subvenziuns directas dal stadi esa da manzunar amo bainquantas otras funtanas chi han sauà la terra da la 4. lingua naziunala. Pensain a la «Società svizra da radio e televisiun» chi nudrischa nossa «Cumünanza Radio Rumantsch» ed ils collavuratuors al microfon. Pensain a la «Pro Helvetia» chi ha contribui zuond bler protegiond daspö 25 ons il talian e rumantsch tras üna cumischiun speciala, pensain a la «Fundaziun Schiller» ed a l'«Uniun da scriptuors svizzers» chi undreschan e sustegnan noss scriptuors. I dà amo otras instituziuns avertas vers la 4. lingua e prontas da güdar. — I nu füss però güst scha nus mettessan tuot il pais be sün l'agüd da dadour aint. Ils Rumantschs s'vess han eir prestà lur part. Ils cumüns rumantschs cun pacas excepziuns sustegnan la LR daspö sia fundaziun cun ün import da 5 raps pro cheu, in plü güdan divers cumüns cun imports plü gronds vi da l'acziun da las scoulinas da la LR. Mo eir ils singuls Rumantschs han muossà spiert da sacrifici, sco chi and dà perdütta la «Spüerta da sacrifici» da l'«Uniun dals Grischs» chi va inavo süll' iniziativa da Reto Caratsch in seis «Program da Schlarigna». E quants Rumantschs s'han sfadiats, han dat lur temp e forzas sainza o be cun pitschnas indemnisaziuns e pajas! Quantas ponderaziuns, tschantadas, referats, artichels, parairs, correcturas, traducziuns ed otras lavuors per inguotta o be per minimas bunificaziuns! Pensain eir a quai cha nos pövel ha pajà per societats, revistas e publicaziuns rumantschas. A la fin nu vulaina invlidar ils duns da singuls, seguind il bel exaimpel da nos plü grond donatur Anton Cadonau.

B. *Dret.* Suot l'aspet dal dret as poja manzunar alch avantags legals cha'l recugnuschamaint da la 4. lingua naziunala ans ha manà. Grazcha a quel fat han surgni 5 ons plü tard bod 50 cumüns ed amo ün pèr fracziuns lur nom rumantsch sco nom uffical. La LR vaiva cumbattü lönch per quel böt, sainza success. Uossa as poja dir cha noss buns noms rumantschs s'han inragischats ter bain. Qua o là haja dat reclamaziuns e retrattas. Mo ingün nu discuorra plü da Pontecampovasto, Süs, Remüs, Münster e. u. i. Sainza la votaziun dal 1938 nu füssna gnüts resguardats a l'Exposiziun naziunala da Turi 1939 in ün möd uschè generus e sperain ch'eir l'Expo a Losanna l'on chi vain

uondra debitamaing nossa lingua e cultura. Sainza la lingua naziunala nun avessna neir obtgnü üna partecipaziun e collavuraziun garantida al radio svizzer. L'istorgia da la «Cumünanza Radio Rumantsch»⁷ aint il ravuogl da la Società svizra da radio e televisiun» as basescha süel artichel 116 da la Constituziun federala, chi ha dat il fundamaint als propugnatoors pels drets rumantschs al radio. Eir sün oters chomps vaina pudü ans far valair cun plü pais e success, ans impissain a l'«Uniun da scriptuors rumantschs»⁷ aint il ravuogl da l'«Uniun da scriptuors svizzers». Tschert cha tuot nun ais amo gratià, eu m'impais a las bancanotas sainza inscripziun rumantscha. Ans consolain impernajà pensond: Meglder da surgnir bleras bancanotas sainza nom rumantsch co pacas bancanotas cun nom rumantsch. — Quel chi voul s'indreschir precis sur da la situaziun legala dal rumantsch consultarà la dissertaziun da Gian Reto Gieré «Die Rechtsstellung des Rätoromanischen in der Schweiz» (Winterthur, Keller, 1956).

C. *Scienza*. La perscrutaziun scientifica da la Rumantschia ais gnüda stimulada, schlargiada ed approfondida fermamaing d'ürant il quart tschientiner scuors. Üna survista da las prestaziuns sün quai chomp ha dat Andrea Schorta aint il numer special da la «Neue Zürcher Zeitung» dals 16 favrer 1963 suot il titul «Die wissenschaftliche Erforschung der Raetoromania». Eu vögl be accentuar cha aint il center da la gronda actività sta il «Dicziunari rumantsch grischun», la plü grond' ouvra scientifica da nossa Rumantschia, cuntschainta ed appredschada in Svizra ed a l'ester, da la quala nus pudain esser superbis. Pür l'agüd plü massiv da la Confederaziun als quatter dicziunaris naziunals ha pussibilità la piazza cumplaina als duos redactuors actuals Andrea Schorta ed Alexi Decurtins.

D. *Litteratura*. Davart «Il renovamaint da la litteratura rumantscha i'ls ultims 25 ans» s'ha express Reto Bezzola aint il Fögl Ladin dals 22 favrer 1963 e numer seguaint ed aint il numer special da la «Neue Zürcher Zeitung» dals 16 favrer 1963. La produenziun litterara daspö 1938, cumpigliond lirica, insai, raquint, novella, roman e drama, s'ha adampchada ter ferm e cuntegna ouvas d'indubitabla valur litterara, eir d'expressiun plü nouva chi po star a pêr cun tendenzas modernas da la litteratura mondiala. Quai chi'ns

⁷ La «Cumünanza Radio Rumantsch» e l'«Uniun da scriptuors rumantschs», amenduos fundadas l'on 1946, sun eir affiliadas a la LR.

manca amo sün quaist chomp ais ün' istorgia critica da tuot nossa litteratura. Quell' intrapraisa difficila e delicata stu vess gnir tutta per mans, forsa d'ün' equipa fuormada da specialists per ils divers intschess e las diversas periodas da la litteratura.

E. *Acziuns*. Pro las acziuns quintaina tuot ils sforzs per mantgnair e vivantar il rumantsch. Qua entraina illa lavur da la LR e da sias societats affiliadas. Sur da la lavur da la LR ha relatà Steivan Loringett suot il titul «Rätoromanische Selbstbesinnung» aint il numer special da la «Neue Zürcher Zeitung» dals 16 favrer 1963. Scle- rimaints plü detagliats as chattessa in repassond tuot ils rapports e l'ampel archiv da la LR dal 1938 fin hoz. Nus tuots savain qualchosa da las grondas variaziuns, differenzas e cumplicaziuns da la Ruman- tschia, cumplicaziuns da las qualas il confederà na-rumantsch nu's persögna bricha e chi'd ais uschè difficil da declerar. Id ais gnü fat blier in quaist quart tschientiner, progettà, discus, preparà, organisà, dispuonü, provà, experimentà, sfadià . . . e dschain pür eir «realisà». Impussibel da manzunar tuot quai chi'd ais gnü realisà. Eu nu poss far oter co enumerar a bun stim ün pèr chavazzins per trar adim- maint las prestaziuns. S'inclegia ch'eu poss citar be fats e bricha noms e chi's tratta quia da sforzs units da las societats e da singuls. Quant ch'ün hom o üna duonna po minchatant rizzar oura!

1. Cumparsa dals 4 dicziunaris tudais-ch-sursilvan/ladin e sursilvan/ ladin-tudais-ch e da las grammaticas per dar in man a nos pövel ed a quels chi vegnan a star pro nus ils mezs bsögnaivels per cul- tivar il rumantsch.
2. Fundaziun e chüra da passa 40 scoulinas, ils «föclers da ruman- tschaziun» per assimilar ils uffants fulasters a nossa favella.
3. Las acziuns specialas per ils territoris periclitats, impustüt la Sut- selva, la «punt» tanter Engiadina/Surmeir e Surselva.
4. La chüra per la scoula rumantscha e l'instrucziun rumantscha in scoula tudais-cha, da la scoula primara e la secundara e chan- tunala fin a l'università. (Eir scha la scoula ais incumbenza dal chantun, ha la LR da survegliar e da s'intermetter sün quel chomp uschè important.)
5. Las publicaziuns da divers geners, da las ouvras pels uffants fin als cudeschs per la pratica rumantscha ed a la litteratura, stimu- lada da tuottas sorts concorrenzas.

6. Ils periodics, da las gazettas a las revistas, chalenders, annuaris e publicaziuns in serias.
7. La cultivaziun dal teater e l'arrandschamaint da cuors.
8. La cultivaziun dal chant.
9. Il rumantsch al radio cun emissiuns regularas sül program naziunal e regional, daspö 1959 cun aignas actualitads rumantschas «Viagiond cul microfon». Quaistas emissiuns han contribui, tras l'adöver alternativ dals idioms, ad üna megladra incletta tanter pêr, chosa uschè bsögnaivla in nos pajais dals individualists e regiunalists. Ellas han eir fat our dal radio, quaist privlus derasader da linguas estras, ün agüdan per nossa chosa.
10. La vita rumantscha aint ils cumüns, in baselgia, radunanza, administraziun, societats, referats, festas e l'arrandschamaint da cuors linguistics pels abitants d'otra lingua. Ün da noss poets ha dit: «Il cumün ais l'arena ingio chi's decida la luotta dal rumantsch.»
11. La fatscha rumantscha da nos pajais, progress cun inscripziuns sün chasas, affars e büros, sün bannidas, scrits ufficials, formulars, cudeschs da telefon, reclamas e. u. i.
12. Occupaziun culs problems rumantschs dal püt da vista economic e social, p. ex. l'industrialisaziun, la scoula da paur a Lavin, üna da las realisaziuns importantas.
13. Inscunters surour ils cunfins d'idioms in fuorma da chomps da students interrumsantschs ed exposiziuns ambulantas.
14. Inscunters surour ils cunfins svizzers culs Ladins da las Dolomitas ed ils Furlans tras reuniuns periodicas, contact cun otras linguas pitschnas e lur problems tras la «Federaziun europeica da minoritads linguistics».
15. La «fuschina rumantscha» a Cuaira, uschè as pudessa nomnar il center da lavur o secretariat da la LR. Sco anteriur secretari poss eu relevar il seguaint: ils sforzs per surgnir ils mezs finansials, istanzas, rapports, rendaquints; administraziun e contabilità; biblioteca ed archiv; publicaziuns (calculaziun, finanziaziun, pisser e survaglianza da la redacziun, correcturas, stampa, ediziun, propaganda, recensiu, vendita, spediziun, inchasch, deposit); organisaziun e suvaglianza da las acziuns da la LR; contact cullas societats affiliadas ed ils cumüns; cussagls, traducziuns ed infurmaziuns in tuot ils idioms e dadour la Rumantschia e la Svizra

fin sur mar; contact cun circuls politics e culturals e dovairs da rapreschantaziun. — La «Chesa Planta» a Samedan e la «Cuort Ligia Grischa» a Trun sco centers d'activaziun rumantscha in Engiadina e Surselva.

Scha nus fain la somma da tuot quai chi'd ais gnü sfadià ed ob-
tgnü in quaists 25 ons, daspö cha'ls Rumantschs sun gnüts declarats
per uschè dir sco members «majorens» da la Confederaziun, scha nus
fain la somma da tuot il fatschögn ed ils resultats, stuvaina dir cha'ls
impuls partits l'on 1938 sun stats gronds e nun han chalà, sco cha al-
chüns tmaivan davo il prüm entusiassem da la votaziun. Il pövel ru-
mantsch ais in general plü consciaint da sia aigna lingua e cultura
e predscha sia ierta cun plü dignità. Per as far ün'idea da la mü-
dada basta da dar ün cuc in nossas gazettas al principi dai tschien-
tiner, plainas d'anunzchas, inserats e programs da teaters tudais-chs,
scrittas in üna prosa sblacha, convenziunala, talianisanta. Nus vain
stainta d'incleger hoz quel spiert chi regnaiva.⁸ I dà però amo adüna
blera ignoranza.⁹ Id ha nom da batter il tambur adüna danöv per la
quarta lingua naziunala. Ella nun ais ün regal chi'ns liberescha da
cumbatter inavant. A tschertadüns poja parair exagerà e raffichuoss
da'ns far valair in mincha buna occasiun. Mo aint illa canera, svel-
tezza e superficialità da nos temp ans stuvaina dostar culs mezs
d'hozindi chi sun plü sbragialers co chi's vess gugent. I nun ais fa-
cil da chattar la buna via d'immez tanter üna fina fuorma d'artgnet-
tscha ed üna raffichuosezza schovinista. Que vala per l'acceptaziun
e preschentscha dal rumantsch invers inoura (malavita difficultada
tras las dischuniuns in nossas aignas lingias), mo amo daplü vers in-
aint, in nos pövel, in noss cours, in nos far e demanar. Qua entraina
aint il chomp da la psicologia rumantscha, ün chomp delicat e cum-
plex be avuonda, tant cha be pacs s'han ris-chats da s'exprimer. Eu

⁸ Aint illa biblioteca da Peider Lansel illa Chesa Planta a Samedan m'algorda
d'avair vis ün exemplar dal cudesch da chant «Engiadina» cun üna dedicaziun
scritta a man circa uschea: «Unserem Ehrenmitglied Herrn Peter Lansel über-
reicht vom Coro viril Engiadina». Üna tala mancanza da tact nu füss hoz plü
pussibla.

⁹ Aint il annuari da la Nouva Società Elvetica d'ingon ais cumparü ün artichel
«La questione linguistica in Svizzerà» dal Tessinais Mario Pedrazzini chi nu
manzuna bricha il rumantsch, sco scha nus füssan ajer. Discuorrer sur da las
questiuns linguisticas in Svizra sainza pensar al rumantsch ais bain üna grossa
mancanza. Mo que nun ais pel solit noscha intenziun, que ais spüra ignoranza.

manzun ils «Impissamaints» dad Andri Peer cumparüts aint il Fögl Ladin dals 26 favrer e 5 marz 1963 in occasiun dal 25avel anniversari. Là chattaina plets interessants sur da la situaziun aint il intern dals Rumantschs:

«Là eschan hoz: actività, entusiassem, chi po ir fin ad ün tschert fariseissem, d'üna vart, passività, ipocrisia da tschella — tanteraint il tröp da quels massa cumadaivels o massa absorbats in lur lavur per tgnair dür immez il tentamaints dal temp nouv e massa rasegnats per müdar lur sconfitta in üna vendschüda minchadi renovada.

L'infiltraziun pürmassa ais hoz bod dapertuot virulainta, eir in cuntradas uschedit sanas, e l'energia chi voul per as tgnair liber da las influenzas las plü nuschaiplas — pensar per tudais-ch, la reclama, ils plets a la moda, ils termini tecnici, la condescendenza vers ils giasts etc. — per trar sü uffants rumantschs in ambiaint tudais-ch o masdüglià sta suvent in concorrenza cun quella ch' ün impuonda per trar via la chasada. I vain pro alch oter a render asper il cumbat a quels chi nu vezzan tuot il pais e l'urgenza d'üna lingua materna genuina: l'inimi nun ais il Tudais-ch, l'Aleman, il vaschin da lingua germanaisa cha nus cugnuschain daspö 1500 ons e cha nus stimain sco ün dals noss; l'inimi ais il dialect svizzer tudais-ch cun sa prodigiusa forza d'expansiun (manifesta dal rest eir aint il Jura ed illa cuntrada friburgaisa), quist linguach discurrü, chi, cumbain vieplü imbastardà da locuziuns scrittas, conquista, invada toc a toc nos möd da pensar e da sentir, uschè ch'ün bel di ans traplaina discurrind tudais-ch in chamischa rumantscha — il rumantsch s'ha ardüt ad üna pletscha cha mincha vent porta davent.

La maxima: Svizzer e Rumantsch ais bella, mo ell' ais greiva da viver di per di. Ün adversari cha tü vezzast poust attachar, mo cur cha l'adversari ais aint in tai svess: l'intschertezza, il dischuorden, la cumadaivlezza, il conformissem, schi aise greiv luottar . . . Id ais alch sfess, scha tü hast da cumbatter in tai svess ün' inclinaziun vers la lingua plü ferma. Fain minchün quai ch'ins ais dat da far, là ingio cha'l destin ans ha plantats, ed uschè eir scha'ls sforzs nu portan früt dalunga, schi l'exaimpel pleda per nus.»

Schi, cun tuot ils gronds sforzs chi sun gnüts fats, cun tuot ils progress ed il schlantsch suot la bandera da la quarta lingua nazionala ais nossa Rumantschia periclitada. I nu's po dir cha'ls Rumantschs nu fetschan lur dovair. Il spiert da dostanza ais plü ferm,

mo ils privels sun d'vantats amo plü gronds co avant 25 ons. Sper il trafic, l'industrialisaziun, l'infiltraziun dad esters e las novas fuor-
mas da vita e da nivellaziun ais gnüda l'anguoschiusa crisa da la
pauraria da muntogna, ün fenomen general in tuot las cuntradas al-
pinas, üna tragica fatalità per nus. La pauraria scrouda, ed a nossa
cultura e lingua, chi'd ais basada sün quella fundamainta, manca
vieplü il fuond, la terra, la substanza. Ils Rumantschs emigreschan
e's perdan in otras cumünanzas linguisticas. Il numer total dals Ru-
mantschs in Svizra ais bain restà pro circa 50 000. Mo las statisticas
da l'ultima dombraziun federala muossan cha la Rumantschia perda
seis territori cumpact e ch'üna buna part dals Rumantschs nu vivan
plü sün terra rumantscha. Il grond problem ais la «müdada» sco
ch'ella as manifesta aint il roman da Cla Biert. I dependa da las for-
zas chi sun amo in nus per superar quella müdada. I dependa da la
voluntà chi'd ais in nus da restar Rumantschs. Ramun Vieli ha dit:
«In pievel viva sch'el vul viver.»

Scha nus s'impissain a tuot ils sforzs chi sun gnüts fats e chi ve-
gnan fats, schi faja bod pensar ad üna «epopea», üna lunga epopea
da la cumbatta rumantscha, cun scenas dramaticas e bels mumaints
lirics. Possa quaista epopea ans animar inavant!